

Jenny Erpenbeck

Huishouden

Vertaald uit het Duits door
Elly Schippers en Gerrit Bussink

Van Gennep | Amsterdam

PROLOOG

Ongeveer vierentwintigduizend jaar geleden reikte het ijs tot aan het rotsmassief dat intussen alleen nog als een zacht glooiende heuvel boven het huis te zien is. Door de enorme druk die het ijs uitoefende, waren de bevroren stammen van de eiken, elzen en dennen geknakt en fijngemalen, delen van het rotsmassief waren kapotgedrukt, versplinterd en vermorzeld, leeuwen, luipaarden en sabeltandkatten waren naar zuidelijker streken verdreven. Het ijs kwam niet over het rotsmassief heen. Daarna werd het gaandeweg stil en begon het ijs aan zijn werk: de slaap. Terwijl het gedurende millennia zijn kolossale, koude lichaam maar centimeter voor centimeter uitstreckte of verschoof, sleep het de rotsblokken onder zich geleidelijk rond. In warmere jaren, decennia, eeuwen smolt het oppervlak van het ijsblok een beetje, en op plekken waar het zand onder het ijs gemakkelijk wegspoelde, gleed het water onder het zware, kolossale lichaam. Zo begon het ijs – daar waar een verheffing de voortgang belemmerde zichzelf als water ondergravend – aan de terugweg en stroomde de berg af. In koudere jaren was het ijs er gewoon alleen maar, het lag daar en was zwaar. En waar het, smeltend, in warmere jaren geulen onder zich in de bodem had gegraven, drukte het er in koudere jaren, decennia, eeuwen zijn ijs uit alle macht weer in om ze te dichtten.

Toen zo'n achtduizend jaar geleden eerst de tongen van de gletsjer begonnen te smelten en vervolgens, terwijl de aarde verder opwarmde,

ook al zijn zuidelijker ledematen, liet hij in de diepte van de geulen maar een paar brokstukken achter, eilandjes van ijs, verlaten ijs, dood ijs werd dat later genoemd.

Afgesneden van het lichaam waarvan het ooit deel uitmaakte, en opgesloten in de geulen, smolt dat ijs pas veel later, ongeveer dertien-duizend jaar voor het begin van de christelijke jaartelling werd het weer water, zakte weg in de aarde, verdampte in de lucht en kwam als regen weer naar beneden, als water begon het aan een kringloop tussen hemel en aarde. Waar het niet verder in de bodem kon dringen omdat die al verzadigd was, verzamelde het zich boven de blauwe klei en steeg, het sneed met zijn spiegel dwars door de donkere aarde en werd in de geul weer zichtbaar als een helder meer. Het zand dat door het water zelf van de rots was geschuurd toen het nog ijs was, gleed nu hier en daar van de zijkanten in dat meer en zakte naar de bodem. Zo vormden zich op sommige plekken onderzeese bergen, op andere plekken bleef het water zo diep als de geul oorspronkelijk was. Een tijd lang zou het meer nu te midden van de heuvels van de Mark Brandenburg zijn spiegel naar de hemel gekeerd houden, glad zou het tussen eiken, elzen en dennen liggen, die nu weer groeiden. Veel later, toen er mensen waren, zou het van die mensen zelfs een naam krijgen: Märkisches Meer, maar op een dag zou het ook weer vergaan, want zoals elk meer was ook dit slechts van tijdelijke aard, zoals elke holle vorm was ook deze geul er alleen maar om ooit weer gedicht te worden. Ook in de Sahara was ooit water. Pas in de nieuwe tijd vond daar plaats wat in de wetenschap desertificatie, ofwel verwoestijning wordt genoemd.

DE TUINMAN

Niemand in het dorp weet waar hij vandaan gekomen is. Misschien was hij er altijd al. Hij helpt de boeren in de lente bij het veredelen van hun fruitbomen, oculeert rond Sint-Jan wilde scheuten op uitlopende of, als de sapstroom wat minder wordt, op slapende ogen, copuleert de takken van de te veredelen bomen of ent ze, al naargelang de dikte. Hij bereidt het noodzakelijke mengsel van hars, was en terpentijn en verbindt de wond dan met papier of raffia; iedereen in het dorp weet dat de door hem geënte bomen tijdens de verdere groei de regelmatigste kruinen krijgen. 's Zomers wordt hij door de boeren gevraagd om te helpen bij het maaien en ophokken. Ook bij het droogleggen van de donkere grond van de percelen langs de oever van het meer vraagt men hem graag om raad, hij is heel handig in het vlechten van groene sparrentakjes, die hij op de juiste diepte in de boorgaten steekt om het water weg te laten lopen. Hij helpt de dorpsbewoners bij het repareren van ploegen en eggen, kapt 's winters samen met hen hout en zaagt de stammen in stukken. Zelf bezit hij geen grond en ook geen bos, hij woont alleen in een verlaten jachthut aan de rand van het bos, daar heeft hij altijd al gewoond, iedereen in het dorp kent hem en toch wordt hij door de mensen, jong en oud, alleen de tuinman genoemd, alsof hij geen andere naam heeft.

DE HERENBOER EN ZIJN VIER DOCHTERS

Als een meisje trouwt, mag ze haar bruidsjurk niet zelf naaien. Ook mag de bruidsjurk niet bij haar thuis worden gemaakt. Hij wordt buiten de deur genaaid en bij het naaien mag er geen naald breken. De stof voor een bruidsjurk mag bij het naaien niet worden gescheurd, hij moet worden geknipt. Gaat er bij het knippen iets fout, dan mag het stuk stof niet meer worden gebruikt, er moet een nieuwe baan van dezelfde stof bijgekocht worden. De schoenen voor de bruiloft mag de bruid niet van haar bruidegom krijgen, ze moet ze zelf kopen, en wel van de centen die ze voor die tijd een voor een bij elkaar heeft gespaard. De bruiloft mag niet plaatsvinden in de warmste tijd van het jaar, dus niet tijdens de hondsdagen, maar ook niet in de wisselvallige maand april, de periode van ondertrouw mag niet samenvallen met de lijdensweek voor Pasen, en op de bruiloft zelf moet het volle maan zijn, of tenminste wassende maan, de beste maand voor een bruiloft is mei. Een paar weken voor de trouwdag gaat het paar in ondertrouw en wordt de huwelijksafkondiging opgehangen in het kastje aan het gemeentehuis. De vriendinnen van de bruid vlechten bloemenslingers, waarmee ze het kastje versieren. Is het meisje in het dorp geliefd, dan hangen er drie of meer slingers. Een week voor de trouwdag wordt begonnen met slachten en bakken, maar de bruid mag in geen geval vuur in het fornuis zien flakkeren. Op de dag voor de bruiloft komen

de kinderen uit het dorp 's middags kabaal maken, ze gooien vaatwerk in de inrijpoort stuk, maar geen glas, en van de moeder van de bruid krijgen ze gebak. Op de avond voor de bruiloft brengen de volwassenen hun geschenken, ze zeggen gedichten op en nemen deel aan het traditionele feestmaal. Die avond mogen de lampen niet flikkeren, dat brengt ongeluk. De scherven in de inrijpoort worden de volgende morgen door de bruid opgeveegd en in een kuil gegooid, die de bruidegom heeft gegraven. Daarna wordt de bruid door haar vriendinnen mooi gemaakt voor de bruiloft, ze draagt een mirtenkrans en een sluier. Als het bruidspaar het huis uitkomt, houden twee meisjes een bloemenslinger op, ze laten de slinger zakken en het bruidspaar stapt eroverheen. Dan volgt de rit naar de kerk. De paarden hebben aan de buitenkant van hun hoofdstel twee linten, een rood lint voor de liefde en een groen lint voor de hoop. Aan de zwepen zitten dezelfde linten. De bruidskoets is versierd met een tak van de buxus, soms ook van de jeneverbes. De bruidskoets rijdt als laatste achter de koetsen van de gasten, hij mag niet blijven staan en ook niet omkeren. De bruidsstoet moet, als het even kan, vermijden om langs het kerkhof te rijden. Het bruidspaar mag tijdens de rit niet omkijken. Regenen mag het tijdens de rit wel, maar sneeuwen niet. Zoveel vlokken sneeuw, / zoveel ach en wee. Ook mag de bruid voor het altaar haar zakdoek niet laten vallen, anders zullen er in het huwelijk veel tranen vloeien. Op de terugweg rijdt de bruidskoets voor de andere koetsen uit, hij moet hard rijden, anders boert het huwelijk achteruit. Als het bruidspaar de drempel betreedt van het huis waar de bruiloft plaatsvindt, moet het over ijzer heen stappen, dus over een bijl of een hoefijzer. Tijdens het bruiloftsmaal zit het bruidspaar in een hoek, de bruidshoek, die het niet mag verlaten. De stoelen

van het bruidspaar zijn versierd met klimopraken. Na het maal kruipt een van de jongens onder de tafel en trekt een schoen van de voet van de bruid. De schoen wordt geveild en moet uiteindelijk door de bruidegom worden gekocht. De opbrengst gaat naar de vrouwen die gekookt hebben. Om twaalf uur 's nachts wordt al zingend de sluier verscheurd en krijgt elke gast een stuk daarvan als aandenken mee naar huis. Na de bruiloft betreft het jonge paar de nieuwe woning. Daar hebben goede vrienden een pakje met brood, zout en wat geld op de kachel gelegd om te zorgen dat het nooit aan voedsel en geld ontbreekt. Het pakje moet een heel jaar onaangeroerd blijven liggen. De twee belangrijkste woorden bij een huwelijk zijn: mag en moet, en mag, en moet, en mag, en moet. Het eerste werk van de jonge vrouw in de nieuwe woning is water halen.

De schout heeft vier dochters: Grete, Hedwig, Emma en Klara. Als hij 's zondags met zijn dochters in het rijtuig door het dorp rijdt, doet hij de paarden witte sokken aan. De vader van de schout was schout, en diens vader was schout, en diens vader was schout, en zo steeds verder terug tot 1650. De koning zelf heeft de vader van de vader van de vader van de vader van de schout tot schout benoemd en daarom doet de schout, als hij 's zondags met zijn rijtuig vol dochters door het dorp rijdt, de paarden witte sokken aan. Grete, Hedwig, Emma en Klara zitten in het rijtuig, dat door hun vader zelf wordt gemend, de paarden lopen in lichte draf en als de grond nog vochtig is, zitten de witte sokken van de paarden al onder de spatten voordat ze bij de slagerij zijn. Zondag na zondag rijdt de schout na de kerkdienst met zijn vier dochters van het kerkpad naar de hoofdstraat, dan langs de slagerswinkel en de school en de steenfabriek, na de steenfabriek

slaat hij van de hoofdstraat linksaf de oeverweg in, volgt die weg in noordelijke richting tot aan het stuk grond halverwege de Schaapsberg dat door iedereen in het dorp Klara's bos wordt genoemd, omdat het haar erfdeel is. Daar keert de schout het rijtuig en terwijl hij keert, springen de meisjes er 's zomers vlug uit om aan de rechterkant van de weg een paar frambozen te plukken. Zodra Wurrach, zoals de vader van de vier dochters in het dorp wordt genoemd, gekeerd is, laat hij zijn zweep knallen, zoals hij dat ook door de week pleegt te doen als hij met zijn lege rijtuig door het dorp stuift om zijn knechten en meiden aan het werk te zetten, en zodra vader Wurrach met zijn zweep heeft geknald, springen de vier zussen weer op hun plaats, de rit gaat nu op huis aan, langs de steenfabriek, de school en de slagerswinkel naar de andere kant van het dorp, naar de Kloethoeve, die de vader van zijn vader en die van de zijne en die van de zijne en zo steeds verder heeft geërfd, naar de Kloethoeve, die de koning rond 1650 samen met enkele akkers als leen aan de stamvader van Wurrach heeft gegeven.

Als een meisje wil weten of ze binnenkort zal trouwen, moet ze op oudejaarsavond op het kippenhok kloppen. Hoort ze eerst een hen, dan wordt het niets, antwoordt de haan, dan gaat haar wens in vervulling. Ze kan haar aanstaande op oudejaarsavond dwingen te verschijnen. Als het meisje met een schipper wil trouwen, gaat ze op een kar zitten, dan zal de langverwachte spoedig verschijnen. Om een metselaar te huwen neemt het meisje plaats op een hakblok. Pakt ze vervolgens kalkbak en troffel, dan komt hij er spoedig aan. Als ze een boer wil hebben, neemt ze zeis en spade ter hand. De moeder van een huwbare dochter probeert vrijers naar binnen te lokken. Daarvoor laat ze met opzet de spinnen-

webben in de kamer hangen. Als die worden vernield, verdwijnen de vrijers weer.

De moeder van de vier meisjes is bij de geboorte van Klara gestorven. De schout heeft geen zoon. In het dorp zijn keuterboeren en dagloners, twee boerenknechten met een stukje eigen grond en een paar echte boeren, maar slechts één schout.

Grete trouwt niet omdat de oudste zoon van boer Sandke, met wie ze zich verloofd heeft – de enige van de zes zoons van Sandke die voor de landbouw is opgeleid omdat hij de boerderij van Sandke zal erven –, vlak voor de bruiloft, tot zijn eigen verbazing en ook die van zijn vader, door de landheer niet als erfgenaam wordt aangewezen. De bruiloft wordt daarop uitgesteld en nadat in september inderdaad een zwager de boerderij heeft overgenomen, stapt Gretes verloofde in Bremerhaven op een stoomschip en vaart voor tweehonderdachtig mark via Antwerpen, Southampton, de Straat van Gibraltar, Genua, Port Said, het Suezkanaal, de Rode Zee, Aden, Colombo en Adelaide naar Melbourne/Australië, waar hij na een reis van zes weken op 16 november 1892 aankomt met een restkapitaal van acht mark en een gouden zakhorloge, dat hij voor twintig mark verpandt. Dat schrijft hij vanuit Melbourne in een brief aan zijn verloofde, daarna hoort Grete niets meer van hem en de aan het grondbezit van Wurrach grenzende akkers van Sandke zijn voor de familie van de schout voorgoed verloren.

Hedwig laat zich in met een handarbeider, die 's zomers op de Kloethoeve graan dorst. Als haar vader daar via een buurman achter komt, stormt hij midden op de dag de schuur in, rukt de arbeider zijn dorsvlegel uit de hand en jaagt hem van de boerderij met de woorden: Ik pak de bijl, ik sla je dood! Tot aan de rand

van het bos rent hij hem achterna en in het hele dorp is zijn stem te horen, die van al het bevelen heel groot, bijna uitgelubberd is en daarom als de stem van een dronkaard klinkt: Ik pak de bijl, ik sla je dood! Als hij terugkomt op de boerderij, sluit hij Hedwig een paar dagen op in het rookhok op zolder, waar ze haar kind verliest, dat op dat moment nog niet meer is dan een bloederig klompje.

Emma, de derde dochter van de schout, was zeker een geschikte schout geweest wanneer ze als man was geboren. Ze helpt haar vader bij alles, beslist tijdens zijn afwezigheid over de heffingen voor de dorpsbewoners, neemt knechten en meiden in dienst, houdt toezicht op houtkap, akkers en vee. Aan een huwelijk van Emma heeft niemand in de familie of in het dorp ooit een woord verspild.

Aan Klara, de jongste dochter van de schout, komt als erfdeel het bos op de Schaapsberg toe; het bos grenst beneden aan het meer, boven aan de bij de boerderij horende wei met de frambozenstruiken, rechts aan de landerijen van de oude Warnack en links ten slotte aan de wei van een keuterboer, die wegens onrechtmatig gebruik van die wei, waar Wurrach aanspraak op maakt, al jaren met Klara's vader overhoopligt. Onder die omstandigheden wordt Klara's bos door haar vader beschouwd als een eilandje, waarvan het samenvoegen met andere stukken grond door middel van een huwelijk niet aan de orde is.

Als de visser aan haar oever aanlegt, weet Klara niet wat ze moet zeggen. Ook de vissersjongen zegt niets, hij gooit alleen het touw naar haar toe, ze vangt het op en slaat het om een els. Het is toeval dat ze uitgerekend vandaag in haar bos is. Sinds die toestand met Hedwig heeft de schout zijn dochters nooit meer mee uit rijden

genomen. Vandaag is Klara hier alleen naartoe gelopen, ze heeft boven aan de rand van de wei frambozen geplukt en is toen tussen haar eigen struiken en bomen, haar eiken, elzen en dennen, de helling afgelopen om naar het glinsterende water te kijken, want vanaf de Kloethoeve is het meer zelfs in de winter, als de bomen kaal zijn, niet te zien.

De onbekende visser steekt zijn hand naar haar uit, ze helpt hem uit de schommelende boot en laat hem dan weer los. Pas als hij zijn hand voor de tweede keer naar haar uitsteekt, begrijpt ze dat hij door haar meegenomen wil worden. Halverwege de helling, waar de aarde minder zwart en het gras droger is, zal wel een plekje zijn voor haar en de visser, die zulke natte haren heeft dat het water op zijn schouders druipt en langs zijn armen loopt tot waar zijn vingers zich met de hare verstrengelen. Nu pas, terwijl ze een plekje zoekt waar ze met hem kan gaan zitten, valt haar op hoeveel mensen er om haar heen zijn in dit stuk bos, overal waar een mooi plekje is om uit te rusten, zit of staat al iemand, sommigen liggen in de schaduw te slapen, anderen zitten te eten, weer anderen staan tegen een boom te roken en blazen kringetjes in de lucht. Omdat die mensen allemaal zo stil zijn, heeft ze hen waarschijnlijk niet eerder opgemerkt. Op een zonnig plekje onder de grote eik groeit het soort gras waar ze van houdt, droog, hoog gras, pol naast pol, en als ze daar neerknielt en de visser naar zich toe trekt, komen de anderen eindelijk in beweging, ze leggen hun boterhammen, appels en hardgekookte eieren weer in hun manden, vouwen hun dekens op en komen heel rustig overeind, terwijl degenen die tegen de boomstammen staan hun sigaret op de grond gooien en de peuk uittrappen. Geleidelijk aan lopen ze allemaal de helling op en

verlaten de plek zonder een woord tegen Klara en haar visser te zeggen of zelfs maar te groeten. De visser legt zijn hoofd in de schoot van de jongste en tot nu toe ongehuwde dochter van de schout en zij begint met haar rok zijn natte haar droog te wrijven. Achter de eik, vlak achter haar, staan nu de twee laatste zwijgende bezoekers van het bos op, die ze eerst over het hoofd had gezien, en ook zij vertrekken.

Rood is de geboorte,/ groen is het leven,/ wit is de dood.

Ik ken een diertje,/ dat heet Maniertje./

Maniertje heet het diertje./ Het draagt zijn
botten over zijn vlees.

In onze kelder ligt een man,/ die heeft honderd
rokken an.

Op onze zolder loopt iets,/ het trippelt niet, het
trappelt niet.

Wit gooi je het op het dak/ en geel komt het
er weer af.

In mijn tuin staat een paard,/ hoog in de lucht
houdt hij zijn staart.

Een koningin dronk thee./ En een ree/
zwom over zee./ Hoe heette de koningin?

Ik arme soldaat moet op wacht staan,/ heb geen
benen en moet toch gaan,/ heb geen handen en
moet toch slaan/ en kondig iedereen de waarheid aan.

Gat aan gat./ En toch houdt dat.

In het begin valt haar zussen niets anders op dan dat Klara hen nu 's morgens soms bijzonder beleefd groet en naar hun welzijn informeert, alsof ze vreemden zijn of elkaar al een hele tijd niet

hebben gezien. Maar op andere dagen wendt ze haar hoofd af als haar zussen haar goedemorgen wensen. Het tweede wat haar zussen en ook de mensen in het dorp opvalt, is dat Klara met de emmer waar het afval voor de varkens in zit, vaak het erf afloopt in plaats van hem in de stal leeg te gooien. Met de emmer in haar hand loopt ze door het dorp, langs de slagerswinkel en de school, en slaat na de steenfabriek linksaf de oeverweg in. De oude Warnack, wiens land rechts van Klara's bos ligt, vertelt aan Wurrach dat Klara daar pas haar emmer leeggooit, ergens in de struiken, en dat ze daarna, met haar rug tegen de eik en haar voeten op de omgekeerde emmer, in het gras zit en met de lucht praat of gewoon zwijgt. Als haar vader haar verbiedt het erf te verlaten, begint ze zich op de Kloethoeve te verstoppen. Ze kruipt achter de struiken en bomen in de tuin, of onder planken die ergens tegenaan staan, ze klimt ook in vaten en kisten. Overal op de boerderij moeten de zussen en het werkvolk erop bedacht zijn Klara aan te treffen. Ze horen haar nu vaak in een of andere schuilplaats huilen en kibbelen, maar als ze haar tevoorschijn trekken, is ze altijd stil en vriendelijk. Als Grete een keer de deur van het berghok opendoet om een bezem te pakken, staat Klara in het kleine hokje rustig naar haar te glimlachen, alsof ze in het donker al de hele tijd op haar zus heeft gewacht. Een andere keer steekt ze tijdens het middageten haar hand in de schaal en strijkt voor ieders ogen hete pap om haar mond, alsof ze bewust de ingang niet wil vinden, maar ook daarbij glimlacht ze tevreden. Even wordt het dan aan de tafel van de schout heel stil. Een tijd lang is er nauwelijks meer een knecht of meid die bij de machtige Wurrach wil werken, want er wordt gezegd dat ze voorbereid moeten zijn op de mogelijke aanval van iemand die uit de wereld van de goede manieren is gestapt. De zussen leggen

alle scherpe messen in een la die op slot kan, de knechten leggen hun bijlen boven op de kast in de inrijpoort, waar een vrouw zonder opstapje niet bij kan, en in Klara's kamer haalt haar vader de handvatten van de ramen en de klink van de binnenkant van de deur, 's nachts doet hij haar deur eigenhandig vanbuiten op slot. 's Nachts draait Klara, de laatste dochter van de schout, soms haar po om en begint erop te trommelen.

Daar gingen eens drie oude wijfjes/ Over een zwik-zwak bruggetje./ De een heette vrouw Biba,/ De tweede Biba de Binka/ En de derde Sina Snikna Knikker de Knikna./ Toen nam vrouw Biba een steen/ En smeed die naar vrouw Biba de Binka haar been,/ Zodat vrouw Sina Snikna Knikker de Knikna daarom green.

En daarna gebeurt er niets anders dan dat Grete en Hedwig en Emma en ook Klara ouder worden, en hun vader oud; gebeurt er niets anders dan dat er in Klara's bos een tak van de oude eik afbreekt, in het gras blijft liggen en verrot. Alle dorpsbewoners zijn er allang aan gewend dat de Ouwe Schuit, zoals Klara door de dorpsbewoners intussen wordt genoemd, soms door het dorp hinkt; met twee verschillende schoenen aan haar voeten of zelfs alleen op kousen loopt ze naar de slager, naar de school, naar de steenfabriek, maar nooit verder, en als iemand aan haar vraagt: Waar wil je heen?, dan antwoordt ze: Kweenie.

Afgelopen handschoen/ verloor ik mijn herfst./ Ik moest drie dagen vinden/ voor ik hem zocht./ Toen kwam ik langs een tuin,/ daar stond een heer./ Aan de heer zaten drie tafels./ Toen nam ik mijn dag af/ en zei: Goedehoed, heren./ Toen lachten de heren zo te beginnen/ dat hun knap buikte.

Het eerste deel van Klara's bos verkoopt de oude Wurrach aan een koffie- en thee-importeur uit Frankfurt an der Oder, het tweede deel aan een textielfabrikant uit Guben, die het koopcontract op naam van zijn zoon zet om diens erfdeel te beleggen, het derde deel ten slotte, het deel waar de grote eik staat, verkoopt Wurrach aan een Berlijnse architect, die deze met bomen en struiken begroeide helling tijdens een boottochtje heeft ontdekt en er voor zichzelf en zijn verloofde een zomerhuis wil bouwen. De schout raakt eerst met de koffie- en thee-importeur, daarna met de textielfabrikant en ten slotte met de architect in gesprek over zo- en zoveel vierkante meter, voor het eerst van zijn leven meet hij grond niet in roeden en bunders, voor het eerst van zijn leven heeft hij het over percelen. Eeuwenlang heette Klara's bos een kapbos, om de dertig jaar werd rond de grote eik alles gekapt en daarna weer aangeplant, nu moeten ettelijke bomen voor altijd blijven staan waar ze staan, de verloofde van de architect zegt: Voor de schaduw. Terwijl haar vader onderhandelt over de prijs voor het derde deel, hinkt Klara, door iedereen de Ouwe Schuit genoemd, zoals altijd door het dorp; met aan haar ene voet een schoen en aan haar andere alleen een kous hinkt ze langs de slager, dan langs de school, dan langs de steenfabriek, en later weer terug. Als het donker wordt, valt er voor het eerst sneeuw. De oude Wurrach tekent als verkoper van het derde perceel op de Schaapsberg namens zijn onder curatele gestelde dochter, voor de architect tekent als nieuwe eigenares zijn jonge verloofde.

Emma ontdekt pas de volgende dag Klara's sporen in de verse sneeuw, bij het natuurbad lopen ze rechtstreeks het grijze water in, beurtelings een schoen, een kous, een schoen, een kous, een schoen. Niet lang daarna wordt ook haar lijk gevonden, aan de oever

bij de steenfabriek is het blijven hangen aan de blootgespoelde wortels van een oude den. De dominee wil de zelfmoordenaars geen christelijke begrafenis geven, maar dat kan de schout, die ondanks zijn hoge leeftijd intussen de plaatselijke boerenleider is geworden, niet aanvaarden.

In het huis waar zich een sterfgeval voordoet, wordt onmiddellijk de klok stilgezet. Voor de spiegel wordt een doek gehangen, anders zijn er twee doden te zien. De bovenramen worden geopend en als er geen dakramen zijn, wordt er een dakpan gelicht, zodat de ziel kan ontsnappen. De dode wordt afgelegd. Een man krijgt een zwarte geklede jas aan, een vrouw haar zwarte jurk. De dode krijgt schoenen aantrokken. Een maagd wordt in bruidstooi begraven, met een witte jurk, een mirtenkrans en een sluier. De dode wordt opgebaard op stro. Op het gezicht wordt een in brandewijn of azijn gedrenkte lap gelegd. Op het lichaam komen brandnetels om te voorkomen dat het blauw wordt. Aan weerskanten van een mannelijk lijk komt een bijl te liggen. Bij een vrouwelijk lijk wordt een bijl op het lichaam gelegd met de steel naar de voeten. Bij het kisten worden de bijlen verwijderd. De kom met lijkwater wordt onder een regenpijp begraven. Het stro waarop de dode heeft gelegen, en zijn oude kleren worden verbrand of begraven. Aan de dieren in de stallen en de bomen in de tuin wordt de dood bekendgemaakt met de woorden: Jullie heer is dood. Voordat de kist over de drempel naar buiten wordt gedragen, wordt hij drie keer neergezet. Om de ziel de toegang te beletten worden de ramen en deuren gesloten zodra de kist over de drempel is. Er wordt water over de vloer gegoten en de kamer wordt met een bezem aangeveegd. De stoelen waarop de kist heeft gestaan, worden omgekeerd en op de vloer gelegd. Om iedere mogelijkheid tot terugkeer te

voorkomen wordt achter de zich voortbewegende lijkstoet water uit een schaal gegoten, zoals ook gebeurt als de dokter of de vilder de boerderij verlaat.